

سید محمد موسوی

کتاب گرانسنگ «دانشنامه امام حسین (علیه السلام) بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ» اثر جناب آقای محمد محمدی ری شهری با همکاری سید محمود طباطبایی نژاد و سید روح الله سید طباطبایی است که به دو زبان فارسی و عربی تألیف شده و مترجم آن، آقای عبدالهادی مسعودی می باشد. در این موسوعه جمعی از نویسندگان و پژوهشگران نیز همکاری داشته اند. این کتاب در ۱۴ جلد وزیری، در چاپخانه دارالحدیث در سال ۱۳۸۸ شمسی به چاپ دوم رسیده است.

جلد اول این دانشنامه در ۴۹۴ صفحه تنظیم شده که ابتدا پیش‌گفتار و درآمدی به قلم مؤلف، و سپس بخش یکم با نام: «زندگی خانوادگی امام حسین (علیه السلام)» و بخش دوم با نام «فضیلت‌ها و ویژگی‌های امام حسین (علیه السلام)» می‌باشد.

مؤلف در پیش‌گفتار به این نکات اشاره نموده است:

بررسی جامع و همه‌جانبه زندگی پیشوایان دین، از آن‌رو که به فهم درست گفتار، رفتار و موضع‌گیری آنان در شرایط گوناگون می‌انجامد، ضروری است؛ زیرا نگاه تجزیه‌ای و تک‌بعدی، از آفت بدفهمی مصون نیست. در نگاه جامع می‌توان رشته پیوند حلقه‌های به ظاهر گسسته را پیدا کرد؛ چنان‌که با همین نگاه می‌توان تعارض ظاهری برخی سخنان و رفتارها را برطرف ساخت.

سپس یادآور شده که این جامع‌نگری، با پژوهش‌های علمی و روشمند برای هر یک از پیشوایان، با حضور پژوهشگران متخصص سامان می‌یابد.

آن‌گاه به زندگی نورانی و افتخارآمیز حضرت اب‌عبدالله الحسین (علیه السلام) اشاره نموده و آن را به پنج دوره تقسیم کرده است:

- دوره اول، مقارن با حیات پیامبر (صلی الله علیه و آله) (۴ - ۱۱ هـ)

- دوره دوم، از رحلت پیامبر (صلی الله علیه و آله) تا پایان خلافت عثمان (۱۱ - ۳۵ هـ)

- دوره سوم، مقارن با خلافت امام علی (علیه السلام) (۳۵ - ۴۰ هـ)

- دوره چهارم، از شهادت امام علی (علیه السلام) تا مرگ معاویه و به قدرت رسیدن یزید (۴۰ - ۶۰ هـ)

- دوره پنجم، دوران قیام بر ضد حکومت یزید (۶۰ - ۶۱ هـ)

سپس پیش از پرداختن به نتیجه این پژوهش، مباحثی را به عنوان درآمد و چشم‌انداز کلی مطرح نموده و در چهار محور بیان می‌کند:

۱. دانشنامه امام حسین (علیه السلام) در یک نگاه؛

۲. ویژگی‌های دانشنامه؛

۳. کتاب‌شناسی تاریخ عاشورا و عزاداری؛

۴. مراحل تحقیق و تدوین دانشنامه.

در محور اول گفته شده که این دانشنامه از ۱۵ بخش و ۱۳۸ فصل تشکیل شده است. پیش از آن‌که به بخش‌ها، فصل‌ها و فرازهایی از این محور که در جلد‌های گوناگون آمده پردازیم، به دیگر محورها اشاره می‌کنیم:

در محور دوم برخی از ویژگی‌های این دانشنامه را چنین آورده است:

۱. بازنگری تاریخ زندگی امام حسین علیه السلام؛

۲. استناد به منابع کهن و قابل استناد؛

۳. بهره‌گیری از منابع شیعه و اهل سنت؛

۴. جامعیت همراه با گزیده‌نگاری؛

۵. نقد مطالب نادرست منابع معتبر.

در محور سوم نسبت به کتاب‌شناسی تاریخ عاشورا و عزاداری امام حسین علیه السلام از چند موضوع بحث کرده است:

الف. منابع قابل استناد؛ مانند: کتاب الطبقات الكبير، الامامة و السياسة، انساب الاشراف، تاریخ یعقوبی، امالی الصدوق و الارشاد که جمعاً ۳۳ کتاب را نام برده است.

ب. منابع غیر قابل استناد؛ مانند: مقتل الحسين علیه السلام المنسوب إلى أبي مخنف، نورالعین فی مشهد الحسين علیه السلام، روضة الشهداء و ناسخ التواریخ که جمعاً ۱۰ کتاب را نام برده است.

ج. منابع معاصر پس از قرن نهم و دهم که فراوانند و نمی‌توان به همه آنها پرداخت؛ اما در کوتاه سخن باید گفت: اعتبار تمام آنها یا عدم اعتبار آنها، یا تفصیل نسبت به مطالب و موضوعات آنها بستگی به منابع و مصادری دارد که کهن‌تر و معتبرتر باشند یا نباشند و این که در نقل مطالب نیز تا چه حد امانتداری و دقت بیشتری رعایت شده باشد. از این رو کتاب بحار الانوار و نفس المهموم از اعتبار بیشتری برخوردار است؛ زیرا بسیاری از گزارش‌های آنها قابل قبول و مستند به کتب کهن و معتبرند.

د. منابع مفقود. فهرست‌نگاران و رجالیان، مؤلفان بسیاری را نام برده‌اند که دست کم یک کتاب درباره امام حسین علیه السلام و شهادت ایشان نگاشته‌اند؛ هر چند شمار اندکی از این کتاب‌ها به دست ما رسیده است. بیشتر این مؤلفان در پنج قرن نخست می‌زیسته‌اند و دسترسی ما به آنها از طریق منابع معاصر یا نزدیک به آنهاست.

آن‌گاه به ترتیب قرن، نگارش‌ها را نام برده است. برای نمونه: مقتل الحسين علیه السلام جابر بن یزید جعفی، و مقتل الحسين علیه السلام ابو مخنف لوط بن یحیی غامدی است.

در محور چهارم پیرامون مراحل تحقیق و تدوین این دانشنامه، مانند: جمع‌آوری ابتدایی، تنظیم، نقد، مصدربابی و... مطالبی آمده است که علاقه‌مندان می‌توانند در تدوین موسوعه‌ها از آن بهره‌مند شوند.

اما پیرامون محور اول که بحث بیشتری را می‌طلبد، در جلد اول به دو بخش از آنها پرداخته است. بخش یکم با نام «زندگی خانوادگی امام حسین (علیه السلام)» در ۶ فصل به ترتیب ذیل تنظیم شده است: تولد؛ نام‌گذاری؛ شمایل؛ پرورش؛ همسران؛ فرزندان هر کدام از این فصل‌ها نیز زیرمجموعه‌هایی دارد. برای نمونه، در فصل یکم، رؤیای ام ایمن، پیش از ولادت امام حسین (علیه السلام) را چنین آورده است:

صدوق به نقل از عبدالله بن سنان از امام صادق (علیه السلام) گوید: همسایگان ام ایمن نزد پیامبر (صلی الله علیه و آله) آمدند و گفتند: ای پیامبر خدا! ام ایمن دیشب از گریه نخوابید و تا صبح پیوسته می‌گریست. پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) به دنبال ام ایمن فرستاد و او آمد. به او فرمود: ای ام ایمن! خداوند چشمانت را گریان نکند! همسایگان نزد من آمده و خبر داده‌اند که تو همه شب را گریسته‌ای. خداوند چشمانت را گریان نکند! چه چیزی تو را گریان کرده است؟ ام ایمن عرض کرد: ای پیامبر خدا! رؤیای وحشتناکی دیدم و همه شب را گریستم. پیامبر به او فرمود: آن را برای فرستاده خدا حکایت کن، که خدا و فرستاده‌اش دانانند. ام ایمن عرض: بر من گران می‌آید که از آن، سخن بگویم. پیامبر (صلی الله علیه و آله) فرمود: رؤیا [همیشه] آن‌گونه که دیده می‌شود نیست. آن را برای فرستاده خدا بازگو کن. ام ایمن عرض کرد: در این شب دیدم که برخی از اعضای در خانه‌ام افتاده است! پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) به او فرمود: چشمانت آسوده باشد (آسوده بخواب) که فاطمه، حسین را می‌زاید و تو از او نگاهداری می‌کنی. پس این چنین، برخی از اعضای من در خانه تو قرار می‌گیرد.

بخش دوم، با نام «فضیلت‌ها و ویژگی‌های امام حسین و اهل بیت (علیهم السلام)» نیز در ۶ فصل تدوین شده است:

فصل اول، فضیلت‌های مشترک میان امام حسین اهل بیت (علیهم السلام)؛ فصل دوم، فضیلت‌های مشترک با برادر؛ فصل سوم، فضیلت‌های ویژه امام حسین (علیه السلام)؛ فصل چهارم، شایستگی‌های اخلاقی امام حسین (علیه السلام)؛ فصل پنجم، ویژگی‌های عبادی امام حسین (علیه السلام)؛ فصل ششم، برخی کرامت‌های امام حسین (علیه السلام). هر یک از این فصل‌ها نیز زیرمجموعه‌هایی دارد که دو فصل از آنها در این جلد و بقیه در جلد بعدی آمده است.

جلد دوم دانشنامه در ۴۶۹ صفحه تنظیم شده که در ادامه جلد قبل، سه بخش دیگر از کتاب را در بر دارد:

بخش سوم، با نام «دلایل امامت امام حسین علیه السلام و فرزندان» دارای چهار فصل است:
فصل یکم، احادیث قدسی درباره امامت آن حضرت و فرزندان؛
فصل دوم، تصریح پیامبر صلی الله علیه و آله به امامت آن حضرت و فرزندان؛
فصل سوم، تصریح امامان علیهم السلام به امامت امام حسین علیه السلام؛
فصل چهارم، وصیت‌های امام علیه السلام.

هریک از این فصل‌ها نیز زیرمجموعه‌هایی دارد.

بخش چهارم با نام «امام علیه السلام پس از پیامبر صلی الله علیه و آله تا شهادت پدر» نیز در چهار فصل آمده است:
فصل یکم، امام علیه السلام در روزگار ابوبکر؛
فصل دوم، امام علیه السلام در روزگار عمر بن خطاب؛
فصل سوم، امام علیه السلام در روزگار عثمان؛
فصل چهارم، امام علیه السلام در روزگار خلافت پدر.
هریک از این فصل‌ها نیز زیرمجموعه‌هایی دارد.

بخش پنجم با نام «امام حسین علیه السلام پس از شهادت پدر تا قیام عاشورا» سه فصل دارد:
فصل یکم، امام حسین علیه السلام در روزگار امامت برادر؛
فصل دوم، موضع امام علیه السلام در رویارویی با معاویه؛
فصل سوم، جان‌نشین کردن یزید.

این فصل‌ها نیز زیرمجموعه‌هایی دارد. برای نمونه در فصل یکم این بخش، از این موضوعات بحث شده است: ۱. احترام به امام زمان خویش؛ ۲. تأیید صلح برادرش امام حسن علیه السلام؛ ۳. بیعت امام حسین علیه السلام با معاویه!.

جلد سوم دانشنامه در ۴۵۶ صفحه تنظیم شده و در آغاز، فصل دوم و سوم از بخش پنجم را که ادامه جلد قبل است، آورده و سپس بخش ششم و هفتم را بدین ترتیب آورده است:
بخش ششم با عنوان «پیش‌گویی شهادت امام حسین علیه السلام» دارای چهار فصل است:
فصل یکم، خبر دادن خدای سبحان از شهادت امام حسین علیه السلام؛
فصل دوم، پیش‌گویی پیامبر صلی الله علیه و آله از شهادت امام علیه السلام؛
فصل سوم، پیش‌گویی امیر مؤمنان درباره شهادت امام علیه السلام؛
فصل چهارم، پیش‌گویی‌های دیگر درباره شهادت امام حسین علیه السلام.

این فصل‌ها زیرمجموعه‌ها و عنوان‌های گوناگونی دارد. یکی از عناوین فصل اول چنین است: [روایتی را نقل نموده که خداوند ضمن آن گوید:] حسین سرور شهیدان از آغاز تاریخ تا پایان آن و سرور جوانان بهشت از میان همه مردم است. بخش هفتم با عنوان «خروج امام حسین علیه السلام از مدینه تا ورود به کربلا» هفت فصل را دربر دارد:

فصل یکم، خودداری امام حسین علیه السلام از بیعت با یزید؛
فصل دوم، از مدینه تا مکه؛

فصل سوم، فعالیت‌های امام حسین علیه السلام در مکه؛

فصل چهارم، بیرون آمدن نماینده امام علیه السلام از مکه تا شهادتش در کوفه؛

فصل پنجم، شهادت گروهی از یاران امام علیه السلام در کوفه و زندانی شدن گروهی دیگر؛

فصل ششم، مخالفان رفتن امام علیه السلام به سمت عراق؛

فصل هفتم، از مکه تا کربلا.

از این فصول، دو فصل در این جلد و دیگر فصل‌ها با زیرمجموعه‌های آنها در جلد بعد آمده است.

جلد چهارم دانشنامه در ۴۵۴ صفحه نظم یافته که شامل تتمه بخش هفتم از فصل سوم تا فصل ششم می‌باشد. عنوان فصل‌ها را یادآور شدیم؛ اکنون به برخی از نکات اشاره می‌کنیم:

در ضمن موضوعاتی برای فصل چهارم که پیرامون حضور نماینده امام علیه السلام (مسلم بن عقیل) به کوفه بحث کرده، به این مطلب اشاره می‌کند که چون نامه‌های بسیاری در فاصله دور روز به دست یزید رسید، وی «سرجون» غلام معاویه را خواست و از او پرسید: به درستی که حسین، قصد کربلا کرده و مسلم بن عقیل در کوفه برایش بیعت می‌گیرد. از ناتوانی نعمان و سخنان ناروای او نیز گزارش‌هایی به من رسیده است. رأی تو چیست؟ چه کسی را به کوفه بگمارم؟ البته یزید، همیشه عیدالله بن زیاد را سرزنش می‌کرد. سرجون گفت: اگر معاویه اینک زنده شود، آیا به نظر او تن می‌دهی؟ یزید گفت: آری. سرجون نامه معاویه درباره حکومت عیدالله بر کوفه را بیرون آورد و گفت: این نظر معاویه است. یزید آن رأی را پذیرفت و بصره و کوفه را به عیدالله واگذار کرد و حکم زمامداری کوفه را برایش فرستاد.

در فصل ششم مخالفان رفتن امام حسین علیه السلام به سمت عراق را برمی‌شمرد؛ از جمله از ام سلمه نام می‌برد و می‌گوید: چون حسین علیه السلام آهنگ عراق کرد، ام سلمه به امام عرض کرد: به

عراق نرو که از پیامبر ﷺ شنیدم که فرمود: فرزندان حسین در سرزمین عراق کشته خواهد شد. در نزد من، خاکی است که آن را در تنگی شیشه‌ای به من داد. حسین علیه السلام فرمود: البته به خدا سوگند که من کشته می‌شوم! اگر به سوی عراق هم نروم، باز هم مرا می‌کشند.

جلد پنجم دانشنامه در ۴۵۲ صفحه تنظیم شده که شامل فصل هفتم از بخش هفتم است. سپس بخش هشتم را با نام «از ورود امام حسین علیه السلام به کربلا تا شهادت» آورده که دارای نه فصل به قرار ذیل است:

فصل یکم، امام علیه السلام در محاصره دشمن؛

فصل دوم، نگاهی به میدان نبرد؛

فصل سوم، شهادت یاران امام حسین علیه السلام؛

فصل چهارم، شهادت فرزندان امام حسین علیه السلام؛

فصل پنجم، شهادت فرزندان امیر مؤمنان علیه السلام؛

فصل ششم، شهادت فرزندان امام حسن علیه السلام؛

فصل هفتم، شهادت فرزندان عبدالله بن جعفر؛

فصل هشتم، شهادت فرزندان عقیل؛

فصل نهم، شهادت سید الشهداء علیه السلام.

از این فصول، یک فصل در این جلد و فصل‌های دیگر در جلد ششم آمده است. یکی از مطالبی که در این جلد مورد بحث قرار گرفته، موضوع ارزیابی سفر امام علیه السلام به عراق و نهضت کوفه است. نخستین بحث در این موضوع، دلایل انتخاب کوفه به عنوان پایگاه قیام از جانب آن حضرت است و هفت دلیل برای آن آورده که فهرست آنها به قرار زیر است:

۱. موقعیت سیاسی - نظامی؛
۲. موقعیت جغرافیایی؛
۳. موقعیت فرهنگی؛
۴. کانون مبارزه با حکومت شام؛
۵. حضور هواداران اهل بیت علیهم السلام؛
۶. دعوت کوفیان از امام علیه السلام؛
۷. جلوگیری حکومت اموی از رفتن امام به کوفه.

جلد ششم دانشنامه در ۴۴۴ صفحه نظم یافته که شامل ادامه فصل یکم از بخش هشتم و نیز فصل دوم و سوم آن می‌باشد و مباحث گوناگونی را در بر دارد؛ مانند: ویژگی‌های عمومی یاران امام علیه السلام، ویژگی‌های شخصی کسانی مانند «بُریر بن خضیر» که قرآن‌شناس، دارای بصیرت کامل، پارسا، سخور و خوش‌خلق بود؛ به گونه‌ای که حتی در صبح روز عاشورا نیز خنده‌رو بود.

جلد هفتم از دانشنامه در ۴۴۵ صفحه تنظیم گشته که شامل فصل چهارم تا نهم از بخش گذشته است و بخش نهم را با نام «پس از شهادت» در ضمن هشت فصل بیان کرده است:

فصل یکم، نهایت سنگدلی؛
 فصل دوم، نشانه‌های آشکار شده؛
 فصل سوم، به خاک سپاری شهیدان؛
 فصل چهارم، ماجرای سرهای شهیدان؛
 فصل پنجم، کرامت‌های دیده شده از سر سید الشهداء علیه السلام؛
 فصل ششم، از کربلا تا کوفه؛
 فصل هفتم، از کوفه تا شام؛
 فصل هشتم، از شام تا مدینه.

پیرامون بخش هشتم، در میان شهیدان، دو فرزند از امام حسین علیه السلام، شش فرزند از امیرمؤمنان علیه السلام سه فرزند از امام حسن علیه السلام، دو فرزند از عبدالله بن جعفر، و هشت فرزند از عقیل را نام برده است.

در فصل دوم از بخش نهم، پیرامون نشانه‌های آشکار شده پس از شهادت، از نشانه‌هایی مانند: رؤیای ام سلمه، خونین شدن تربت، رؤیای ابن عباس، خورشید گرفتگی، فریاد جبرئیل علیه السلام و... نام برده است.

جلد هشتم از دانشنامه در ۴۳۶ صفحه نظم یافته که ادامه بخش نهم، از فصل چهارم تا فصل هشتم است. به تناسب فصل‌ها مطالبی را یادآوری و تحلیل کرده است. یکی از فرازهای فصل هشتم بحث از بازگشت اهل بیت امام علیه السلام به کربلا و ملاقات آنها با جابر در روز اربعین است. در این زمینه سخن استاد شهید مرتضی مطهری را در کتاب «حماسه حسینی» و نظر مرحوم محدث نوری در کتاب «لؤلؤ و مرجان» و نظر مرحوم محدث قمی را در «منتهی الآمال» پیرامون افکار و بعید شمردن حضور و آمدن اهل بیت از شام به کربلا مطرح نموده و در ادامه، احتمال بازگشت اهل بیت به کربلا در غیر اربعین یا اربعین سال بعد را یادآوری نموده و در پایان با اشاره به احتمال ملاقات اهل بیت امام علیه السلام با جابر در کربلا آمده است:

تنها سؤالی که در این باره بی‌پاسخ می‌ماند، این است که اگر چنین امری وقوع یافته، چرا در منابع شیعه تا قرن هفتم به آن اشاره‌ای نشده و گزارشی از اهل بیت علیهم السلام در این باره در منابع متقدم و معتبر وجود ندارد؟ البته در منابع متأخر،

مطالب فراوانی در این باره آمده که قابل استناد نیستند. به هر حال بعید شمردن یا انکار بازگشت اهل بیت سیدالشهداء به کربلا، به گونه‌ای که محدث نوری، شیخ عباس قمی و استاد مطهری گفته‌اند، صحیح به نظر نمی‌رسد. جلد نهم از دانشنامه در ۴۵۷ صفحه تنظیم شده و شامل بخش دهم و یازدهم به قرار زیر است:

بخش دهم بازتاب شهادت امام حسین علیه السلام و فرجام کسانی که در کشتن امام علیه السلام و یارانش نقش داشتند را شرح می‌دهد. این بخش دارای شش فصل است:

فصل یکم، بازتاب شهادت امام علیه السلام در سخنان برخی شخصیت‌های نامدار؛

فصل دوم، بازتاب شهادت امام حسین علیه السلام در میان قاتلان؛

فصل سوم؛ بازتاب شهادت امام حسین علیه السلام در میان خانواده قاتلان؛

فصل چهارم، بازتاب حادثه کربلا در عراق و حجاز؛

فصل پنجم، بازتاب حادثه کربلا در میان غیرمسلمانان؛

فصل ششم، سرانجام کسانی که در کشتن امام حسین علیه السلام و یارانش نقش داشتند.

بخش یازدهم، درباره عزاداری و گریه برای امام حسین علیه السلام که این بخش چهار فصل دارد:

فصل یکم، سوگواری؛

فصل دوم، مصیبت‌خوانی برای امام حسین علیه السلام؛

فصل سوم، اهمیت و آداب روز عاشورا؛

فصل چهارم، گریستن و گریاندن بر سیدالشهداء علیه السلام و یارانش.

دو فصل اول، در این جلد و دو فصل دیگر در جلد دهم آمده است.

در آغاز این مجلد، از تأثیر حادثه عاشورا بر چهار جنبش یاد کرده که به این ترتیب است:

۱. قیام مردم مدینه (واقعه حَرّه)؛ ۲. قیام مردم مکه؛ ۳. نهضت توابین؛ ۴. قیام کوفیان به رهبری مختار.

جلد دهم از دانشنامه در ۵۱۴ صفحه، شامل فصل سوم و چهارم از بخش یازدهم است. سپس به بخش دوازدهم و فصل اول و دوم از بخش سیزدهم با نام‌های زیر پرداخته است:

بخش دوازدهم: نمونه مرثیه‌هایی که در سوگ امام حسین علیه السلام و یارانش سروده شده‌اند. این بخش هفت فصل دارد:

فصل یکم، نمونه مرثیه‌هایی که در قرن نخست سروده شده‌اند؛

فصل دوم، نمونه مرثیه‌های قرن دوم؛

فصل سوم، نمونه مرثیه‌های قرن سوم؛

فصل چهارم نمونه مرثیه‌های قرن چهارم تا نهم؛

فصل پنجم، نمونه مرثیه‌های قرن دهم تا سیزدهم؛

فصل ششم، نمونه مرثیه‌های قرن چهاردهم؛

فصل هفتم، نمونه مرثیه‌هایی که در دوران معاصر سروده شده‌اند.

آن‌گاه به بخش سیزدهم با نام «زیارت امام حسین (علیه السلام)» که شامل شانزده فصل است پرداخته که دو فصل آن از این قرار است:

فصل یکم، فضیلت زیارت امام حسین (علیه السلام) و زائرش؛

فصل دوم، تأکید فراوان بر زیارت امام حسین (علیه السلام) و هشدار شدید درباره ترک آن.

در این جلد، با ذکر تحلیلی درباره سیر تاریخی عزاداری امام حسین (علیه السلام)، مراحل تاریخی عزاداری برای آن حضرت را بازگو می‌کند. نخست با بیان این که ماجرای قیام خونین اباعبدالله الحسین (علیه السلام) یک حادثه تکان دهنده، حیرت‌زا و اندوه‌آفرین برای جامعه اسلامی آن روز بود، به این نکته اشاره می‌کند:

بی‌هیچ تردیدی، ترغیب به عزاداری برای آن بزرگوار، بسی فراتر و ژرف‌تر از

یاد کرد حادثه‌ای غم‌آگین و رثا بر فقدان آن عزیزان است.

آن‌گاه به چند مرحله تاریخی برای عزاداری پرداخته و هفت مرحله برای آن بیان کرده است. یکی از این مراحل، توجه امامان معصوم (علیهم السلام) به برپایی سوگواری است که نخست به وسیله امام زین‌العابدین (علیه السلام) سنت سوگواری، بنیان نهاده شد. پس از ایشان، امام باقر و امام صادق (علیهم السلام) سنت عزاداری را قوام بخشیدند و سپس امام کاظم و امام رضا (علیهم السلام) تکمیل نموده، گسترش دادند.

جلد یازدهم دانشنامه در ۴۸۲ صفحه، شامل فصل سوم تا نهم از بخش سیزدهم می‌باشد.

عناوین این فصل‌ها به قرار زیر است:

فصل سوم، برکات زیارت امام حسین (علیه السلام)؛

فصل چهارم، روایاتی درباره برابر بودن زیارت امام حسین (علیه السلام) با حج و عمره؛

فصل پنجم، فرشتگانی که او را زیارت می‌کنند؛

فصل ششم، پیامبران و صدیقانی که او را زیارت می‌کنند؛

فصل هفتم، آداب زیارت امام حسین علیه السلام؛

فصل هشتم، زیارت‌های جامع؛

فصل نهم، زیارت‌های مطلق.

در این جلد روایات گوناگونی مطرح شده که پیرامون ارزش زیارت امام حسین علیه السلام و برتری آن بر حج و عمره وارد شده است. برخی از این روایات، زیارت حضرت را برابر یک عمره دانسته و برخی دیگر برابر هفتاد حج از حج‌های پیامبر صلی الله علیه و آله و برخی هم برابر با یک‌هزار حج و یک‌هزار عمره که همراه پیامبر یا وصی او انجام شود. سپس پژوهشی درباره ارزش زیارت امام علیه السلام آورده و دو پرسش را پاسخ داده است:

- ملاک این همه تفاوت در ارزیابی زیارت امام حسین علیه السلام و حج و عمره چیست؟

- چگونه می‌توان پذیرفت که فضیلت زیارت سیدالشهداء علیه السلام بیش از زیارت خانه خداست؟

در پاسخ به سؤال نخست دو علت بیان شده است:

۱. اختلاف کیفیت زیارت‌ها، بدین معنا که هرچه معرفت زائر بیشتر باشد و آداب زیارت را بهتر رعایت کند و هدف از آن را بیشتر تأمین نماید، طبعاً زیارت او کیفیت بالاتری خواهد داشت و ارزش بیشتری دارد.
۲. مقصود از عددهای وارد شده در روایات، رساندن مفهوم کثرت است، نه همان عددی که آمده است. بنابراین، فضیلت زیارت امام حسین علیه السلام، بسی بیشتر از فضیلت حج و عمره است که توضیح آن در پاسخ سؤال دوم روشن خواهد شد.

و در پاسخ به سؤال دوم می‌گویید:

پیش از توضیح این روایات، توجه به چند نکته لازم است: نکته اول، این که این گونه ارزش‌گذاری در روایات اهل بیت علیهم السلام اختصاص به زیارت امام حسین علیه السلام ندارد؛ بلکه در موارد بسیاری، عملی یک‌هزار برابر حج بلکه بیشتر از آن ارزیابی شده است؛ مانند: برآوردن حاجت مؤمن که برتر از یک‌هزار حج مقبول، شمرده شده، و یا بازگرداندن مال حرام که معادل هفتاد هزار حج پذیرفته است.

آن‌گاه به تفصیل مطالبی را مطرح کرده و شرایط سیاسی و اجتماعی را در مضاعف بودن ثواب زیارت دخیل دانسته است.

جلد دوازدهم دانش‌نامه در ۴۶۷ صفحه و شامل فصل دهم تا فصل شانزدهم، در ادامه بخش سیزدهم است. سپس بخش چهاردهم و فصول آن را آورده که عناوین آنها از این قرار است:

فصل دهم، تسبیح و نماز نزد قبر امام حسین علیه السلام؛

فصل یازدهم، آداب و داع با شهیدان؛

فصل دوازدهم، زیارت‌های مخصوص؛

فصل سیزدهم، دو زیارت منسوب به ناحیه مقدسه؛

فصل چهاردهم، زیارتی که سید مرتضی با آن امام علیه السلام را زیارت کرد؛

فصل پانزدهم، زیارت امام حسین علیه السلام از راه دور؛

فصل شانزدهم، نایب گرفتن برای زیارت امام حسین علیه السلام.

بخش چهاردهم، با نام «مزار امام حسین علیه السلام» شامل سه فصل است:

فصل یکم، ارزش بارگاه امام حسین علیه السلام؛

فصل دوم، شفاخواهی با تربت مزار امام حسین علیه السلام؛

فصل سوم، دیگر برکات تربت امام حسین علیه السلام.

در این جلد پژوهشی پیرامون سند «زیارت عاشورا» آمده است که نتیجه آن، صحیح بودن سندی است که شیخ طوسی در «مصباح المتجهد» به نقل از محمد بن خالد طرابلسی آورده و این بررسی سندی را با صرف نظر از تأییدات غیبی‌ای که از طرق معتبر درباره زیارت عاشورا وارد شده - که خود دلیل بر اعتبار این زیارت شریف است - دانسته است.

جلد سیزدهم از دانشنامه در ۵۱۹ صفحه تنظیم شده و شامل بخش پانزدهم با نام «حکمت» است. این بخش دارای ده باب است و هر بابی چند فصل دارد. چهار باب از ابواب آن در این جلد آمده که به قرار ذیل است:

باب یکم: حکمت‌های عقلی و علمی، در سه فصل: عقل؛ علم و حکمت؛ یقین.

باب دوم: حکمت‌های اعتقادی در پنج فصل: شناخت خدا؛ ایمان و اسلام؛ قضا و قدر؛ رجعت؛ آخرت.

باب سوم: حکمت‌های عقیدتی و سیاسی، که شامل پانزده فصل است: امامت؛ امت؛ اهل بیت علیهم السلام؛ ... تا فصل پانزدهم که با نام «کرامت‌های امام علیه السلام و اجابت دعاها» آمده است.

باب چهارم: حکمت‌های عبادی در چهاره فصل: عبادت؛ اذان؛ وضو و نماز؛ روزه ... تا فصل چهاردهم که با نام انفاق آمده است. برای نمونه، حدیثی را به مناسبت صفت عاقل چنین آورده است:

عن الامام الحسین علیه السلام: «اذا وردت علی العاقل لئمة قمع الحزن بالخوم، و قرع العقل للحیاج»؛ امام حسین علیه السلام فرمود: چون پیشامد سختی بر عاقل در رسد، غم را با دوراندیشی می‌راند و درگاه عقل را برای چاره‌جویی می‌کوبد.

این جلد با توجه به باب‌ها و فصل‌های مرتبط به آن، سخنان حکمت‌آمیز گوناگونی را از آن حضرت نقل کرده که در جای خود قابل بهره‌برداری است.

جلد چهاردهم دانشنامه که آخرین جلد آن است در ۵۲۳ صفحه، شامل ۶ باب از بخش پانزدهم، همراه با فصول مربوط به آنهاست. عناوین آن باب‌ها از این قرار است:
باب پنجم: حکمت‌های اخلاقی و عملی که در ده فصل با عناوین گوناگون و زیرمجموعه‌های آن آمده است؛

باب ششم: حکمت‌های جامع، در چهار فصل با عناوین گوناگون است؛

باب هفتم: حکمت‌های گوناگون؛

باب هشتم: حکمت‌های منظوم؛

باب نهم: تمثیل جستن امام علیه السلام به اشعار شاعران؛

باب دهم: دیوان منسوب به امام حسین علیه السلام.

در این جلد به مناسبت باب هفتم که «حکمت‌های گوناگون» نام دارد، روایات بسیاری از حضرتش نقل شده است. سومین حدیث این باب، حدیث جالبی است که با نام «علاج الذنب» یا چاره گناه آمده و با ذکر آن، این مقاله را به پایان می‌بریم.

روایت شده است که مردی نزد امام حسین علیه السلام آمد و عرض کرد: من مردی گنه‌کارم و در برابر گناه، شکیبایی ندارم. مرا اندرزی ده! امام علیه السلام فرمود: پنج کار را انجام بده و سپس هر گناهی که خواستی بکن. نخست آن که روزی خدا را نخور و هر گناهی خواستی بکن؛ دوم، از ولایت خدا بیرون برو و هر گناهی خواستی بکن؛ سوم، جایی که خدا تو را نبیند، پیدا کن و هر گناهی خواستی بکن؛ چهارم، چون فرشته مرگ آید تا قبض روح کند، او را از خود بران و هر گناهی خواستی بکن؛ پنجم، چون مالک، (فرشته جهنم) تو را به دوزخ وارد کرد، به آن وارد مشو و هر گناهی خواستی بکن.